

ADABIY TIL VA JONLI SO‘ZLASHUV TILI

MUALLIF: S.Q.KARIMOV,

STARS INTERNATIONAL UNIVERSITY 1-kurs talabasi
karimovsirojidin7666@gmail.com

ILMIY RAXBAR: M.N.RAXIMJANOV,

STARS INTERNATIONAL UNIVERSITY dotsenti, PhD.
masrur.79@mail.ru

<https://doi.org/10.47689/STARS.university-pp100-104>

Annotatsiya: O‘zbek adabiy tili tarixi shakllanishi jamiyatning iqtisodiy va siyosiy rivojlanish omillari bilan yaqin aloqada bo‘lgan ijtimoiy fikrlar tarixi, madaniyati va adabiyot tarixi bilan uzviy ravishda bog‘langan. Ammo tilning barcha xususiyat va tomonlari hamma vaqt ham jamiyat hayotidagi iqtisodiy va siyosiy o‘zgarishlarni bevosita, bir xilda aks ettiravermaydi. O‘z navbatida, tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida til qurilishida va uning xizmat qilish sohalarida yuz beradigan o‘zgarishlar ham jamiyatning rivojlanishi bilan bir xil darajada bog‘langan emas.

Tayanch iboralar: O‘zbek adabiy tili tarixi, o‘zbek adabiy tilining mohiyati va mundarijasi, yangi tushunchalar, so‘z va iboralar, grammatik qurilishi, yangi shakllari, tilshunos, o‘zbek filologiya fani, tarixiy grammatika, til hodisalari, til qurilishi.

Ўзбек адабий тили тарихи ўзбек адабий тилининг моҳияти ва мундарижаси ҳақидаги, унинг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари тўғрисидаги фан сифатида XX аср бошларида юзага келди. Шундан кейин ўзбек адабий тили янги тушунчаларни англатувчи сўз ва иборалар билан бойиди, унинг грамматик қурилиши янги шакллар билан тўлдирилиб, анча силлиқлашди. Бу фаннинг вужудга келишида йирик ўзбек олимлари Ф. Абдураҳмонов, Ҳ. Турсунов, С. Муталлибов, Э. Ҳозилов, А. Рустамов, Ш. Шукуров, Б. Уринбоев кабилар билан бир қатор рус олимлари В. В. Радлов, С. Е. Малов, А. К. Боровков, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, А. М. Шчербак сингари бир қатор тилшунослари муносиб ҳисса қўшдилар. Бу фаннинг шаклланиши ўзбек филология фанининг йирик ютуқларидан бири ҳисобланади. У тил қонуниятларини, унинг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш имкониятларини яратиб беради.

Ўзбек адабий тили тарихи шаклланиши жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиш омиллари билан яқин алоқада бўлган ижтимоий фикрлар тарихи, маданияти ва адабиёт тарихи билан узвий равишда боғланган. Аммо тилнинг барча хусусият ва томонлари ҳамма вақт ҳам жамият ҳаётидаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларни бевосита, бир хilda акс эттиравермайди. Ўз навбатида, тарихий тараққиётнинг турли даврларида тил қурилишида ва

унинг хизмат қилиш соҳаларида юз берадиган ўзгаришлар ҳам жамиятнинг ривожланиши билан бир хил даражада боғланган эмас.

Ўзбек адабий тили тарихининг ўрганадиган соҳаси, унинг тарихий грамматика билан боғлиқлиги ва ундан фарқлари қуйидагилардан иборат:

1. Тарихий грамматика ўзбек тили ҳодисаларини, тилдаги хилма-хил нарсалар мажмуини ўрганади. Ўзбек адабий тили тарихи эса фақат ўзбек адабий тилига хос услубларни, услубий ҳодисаларни ўрганади.

2. Тарихий грамматика тил ҳодисаларини маълум бир тизимда олиб қарайди, уларни умумлаштириш, мавзулаштириш (абстракция қилиш) асосида ўрганади.

Ўзбек адабий тили тарихи эса ёзма ёдгорликлар тили тарихи бўлганлигидан; ўзбек тили ҳодисаларини, ундаги нарсаларни матн ичида олиб қарайди. Ўзбек адабий тили тарихи бу матнларни тили бўйича мавзуларни умумлаштирмайди, балки уларни фақат жамлайди, маълум гуруҳга кирган матнлар тилининг ўхшаш хусусиятларини умумлаштиради, бошқа гуруҳ матнлардан фарқини аниқлайди, адабий тилнинг турли услубларини, уларнинг вазифа доирасини ва ривожланишини текширади.

3. Тарихий грамматика асосан тил тузилмасини, тил қурилишини текширади. Ўзбек адабий тили тарихи эса Ўзбек тилининг “адабий бўлмаган” форма ва услублар билан ўзаро муносабати, тарихини ҳамда адабий тилнинг ижтимоий вазифалари тарихини ўрганади.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тили тарихи мустақил фан сифатида ўзаро боғланган уч томон:

- а) адабий тил тузилиши тарихи ёки адабий тил услублари тарихи томони;
- б) адабий тил билан тилнинг “адабий бўлмаган” услубларининг ўзаро муносабати тарихи томони;
- в) адабий тилнинг ижтимоий вазифалари тарихи томонининг узвий бирлиги асосида ташкил топади.

Ўзаро боғланган ана шу уч соҳа ўзбек адабий тили тарихи фани ўрганадиган мавзунини ташкил этади.

Ўзбек адабий тили тарихи фани ўрганиладиган тил ҳодисаларининг турли томонларини қамраб олиши жиҳатидан кўп қирралидир. Бу эса илмий текширишнинг хилма-хил усуллари (анъанавий, тарихий-қиёсий, тузилмали) фойдаланиш имкониятини беради.

Демак, ўзбек адабий тили тарихи ўрганадиган соҳа бевосита Ўзбек адабий тилидир. Тил тараққиётининг юқорида кўрсатилган уч томони ва адабий тил тарихини ўрганишнинг уч жиҳата нуктайи назаридан унинг тараққиёт даврларини аниқлаш имкониятини берувчи тил тизимининг қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин. Бу белгилар эса тил тараққиёти даврларини, босқичларини аниқлаш имкониятини беради:

1. Адабий тил услубларининг миқдори, уларнинг ўзаро муносабати ва ижтимоий вазифалари.

2. Адабий тил услубларини, унинг турларини аниқлашда асос бўлган тузилма ва функционал белгилар.

3. Адабий тил тузилмаси, унинг кўлами ва ижтимоий вазифалари ҳамда у билан жонли сўзлашув нутқи кўринишларининг ўзаро боғлиқлиги.

Ҳар бир давр адабий тил тизимини баён этиш синхрон тарздагина бўлиб

қолмайди. Ўзбек адабий тилининг тарихий ривожланиш давлари анча узоқ муддатларни ўз ичига олади. Адабий тил тизимини белгиловчи муҳим ўзгаришлар узоқ; давр мобайнида аста-секин тўплана бориб, юз беради. Шунга кўра тил қурилиши унсурлари фақат вазифадошлик ҳолатидагина эмас, балки ривожланиш жараёнида вужудга келади. Шунинг учун адабий тил тарихи тараққиётининг маълум даврларида тилнинг қандай ҳолатда эканлиги, хусусияти билан бир қаторда, тилда нималар юз бераётганлигини, қайси соҳалари ўзгарганлигини, қандай янги формалар пайдо бўлганлигини ҳам ўрганади.

Ривожланган ҳар қандай тил, шу жумладан ҳозирги ўзбек тили икки асосий функционал турга: адабий тил ва жонли сўзлашув тилига бўлинади. Ҳар бир муайян тилнинг соҳиби, ташувчилари бўлган элат (ҳалқ) ёки миллатнинг вакиллари томонидан жонли сўзлашув тили болаликдан бошлаб эгалланади. Адабий тил, унинг меъёрлари ва қонуниятлари эса балоғатга етган, камолатга эришган кишининг шаклланиши жараёнида ўрганиб, ўзлаштириб олинади. Бунда, айниқса, оила ва мактаб, олий ўқув юрти, адабий тилни эгаллаган шахслар, олимлар билан яқин алоқада бўлиб туриш ва улар кўмагида турли жанрдаги адабиётларни ўқиш, ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Умумҳалқ тилининг юқори шакли ҳисобланган адабий тил аниқ ва муайян бир тизимда ҳар бир даврнинг тилига хос меъёр, тартиб-қоидаларни ифодалайди. Миллий адабий тилни, унинг оғзаки ва ёзма шакллари аниқлашда энг муҳим ва асосий белги унинг муайян бир меъёрга, яъни аниқ бир мақомга, тартиб-қоидаларга солинганлигидир. Миллий тилгача бўлган даврдаги адабий тил билан миллий адабий тил орасида муҳим тафовутлар бўлишига қарамай, нормативлик адабий тил тараққиётининг барча даврларида – миллий тилларнинг ташкил топиш даврида ҳам, айниқса, миллий адабий тиллар тўла шаклланган даврларда ҳам – асосий белги бўлиб қолади. Адабий тил тараққиётининг дастлабки даврларига тегишли ёдгорликларни ўрганиш унда бир қатор меъёрлар мавжудлигини, эски меъёрлар йўқолиб кетиши, янги меъёрлар юзага келишини, янги ва эски меъёрларнинг мувозий (параллел) ҳолда қўлланганлигини кўрсатади.

Адабий тил лексикада ҳам, фонетика ва грамматик қурилиш соҳасида ҳам ўз меъёрлари, қоидалари билан ажралиб туради. Бу меъёрлар грамматика дарсликлари, қўлланмалари ва барча хил луғатларда белгилаб қўйилган. Бу меъёрлар шу тилда сўзлашувчи барча кишилар учун умумий ва зарурий ҳисобланади. Умумҳалқ тилининг қайта ишланиши негизида шаклланиб, маҳаллий диалектларнинг умумий зарурий хусусиятларини ўзига сингдира борган адабий тил айни замонда умумҳалқ; тилининг турли кўринишларидан – жонли сўзлашув нутқидан ҳам, маҳаллий шевалардан ҳам, жаргонлардан ҳам фарқ қилади.

Адабий тилнинг муайян меъёрга солинганлиги шундан иборатки, унинг луғат таркиби маълум тартибга келтирилган бўлади, сўзларнинг маъноси ва ишлатилиши, талаффузи ва ёзилиши ҳамда грамматик шакллар ясалиши ягона, муштарак қоидага бўйсунди. Адабий меъёр тарихий тоифа (категория) ҳисобланади.

Адабий тилнинг икки тури – оғзаки ва ёзма тури мавжуд.

Бу шакллар идрок этишнинг икки тури, яъни кўрув ва эшитув учун мўлжалланганлиги сабабли ўзига хос бир қанча хусусиятларга эгадир. Адабий тилда унинг ҳар иккала шакли учун хос бўлган бетараф ва услублараро ифода воситалари билан бир қаторда, адабий тилнинг фақат бир шакли оғзаки ёки ёзма шакли учун хос тил унсурлари, воситалари ҳам бўлади.

Адабий тилнинг оғзаки шакли маъруза ва суҳбатларда, ёзма шакли эса фан, техника ва адабиёт асарларида, расмий иш ҳужжатлари, нашриёт ва матбуот соҳаларида ишлатилади. Лекин булар ўзаро узвий равишда боғланган бўлади. Маърузалар, ҳар қил чиқишлар ўз хусусияти билан ёзма адабий тилга яқин туради. Шунингдек, ёзма адабий тилда, айниқса, бадиий асарларда сўзлашув нутқига ҳос сўз ва иборалар ҳам қўлланади.

Шуни қайд қилиш кераки, “оғзаки”, “сўзлашув”, атамалари адабий тилнинг шаклларида бирини (адабий тилнинг оғзаки ёки ёзма шакллари) ифодалаш учун ҳамда миллий тилнинг функционал турларидан бирини (адабий тил ёки жонли сўзлашув тилини) ифодалашга хизмат қилади.

Ўзбек адабий тилининг ривожланиш жараёнини текширишда, ўзбек адабий тили тараққиётининг турли даврларига тегишли, шунингдек ўзбек миллий тилининг ташкил топиши даврига оид ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ўрганиш вақтида адабий тилни фарқ қилувчи асосий восита сифатида “оғзаки” атамасидан фойдаланиб бўлмайди. Чунки ўзбек адабий тили тарихи ана шу ёзма ёдгорликлар тили тарихидан иборат. Шунинг учун ўзбек адабий тили тараққиётининг дастлабки босқичларидан бошлаб китобий унсурлар ёзма адабий тилнинг воситалари сифатида бир-бирига қарама-қарши қўйилганлигини кўриш мумкин. Бу ҳодиса, айниқса, қадимги туркий адабий тил ва эски ўзбек адабий тили, шунингдек, миллий адабий тил ёдгорликлари учун характерлидир. Ёзма ёдгорликларда ташкил топиб қатъийлашган тил меъёрлари, қоидалари аста-секин сўзлашув нутқига ҳам ўта бошлайди. Ёзма нутқ шакли, оғзаки нутқ шакли, адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакллари каби тушунчаларнинг пайдо бўлиши асосан шу ҳодиса билан боғланган. Ҳозирги ёзма адабий матнларда (бадиий адабиёт, публицистика, газета ва журнал мақолаларида) ёзма ва оғзаки тил унсурлари бўлганидек, оғзаки нутқда ҳам сўзлашув ва ёзма нутқ унсурлари мавжуд бўлади.

Тилнинг хилма-хил бирликларини бадиий адабиёт асарларида ишлатиш ҳамма вақт услуб жиҳатидан асосланган бўлади. Алишер Навоийнинг асарлари XIV—XV асрлардаги эски ўзбек адабий тилининг хусусияти, унинг оғзаки ва ёзма шакллари, шунингдек жонли ҳалк тили ҳамда адабий тилнинг оғзаки шакли қандай эканлиги тўғрисида аниқ тасаввур бера олади.

Одатда бадиий асар матнларининг уч тури кўпроқ қўлланади: муаллиф ҳикояси (хабар матни); асар қаҳрамонларининг тили ва муаллифнинг қаҳрамонларга берган характеристикаси. Муаллиф ҳикоясига асосланган матнлар адабий тилнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Бу хил матнларда услуб ва таъсирчанлик жиҳатидан бетараф бўлган тил воситалари кўпроқ ишлатилади, шулар асосида адабий тилнинг оғзаки ва ёзма унсурлари қўлланади. Навоий, Бобур, Абулғози каби ёзувчиларнинг прозаик асарларида, Ҳамза, А. Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом асарларида ана шундай матнлар жуда кўп бўлиб, уларда бадиий ҳикоя меъёри, адабий тилнинг бетараф, китобий ва сўзлашув унсурларини қўллаш меъёри очиқ намоён бўлади. Асар қаҳрамонларининг

тилида уларнинг ижтимоий аҳволига боғлиқ равишда сўзлашув нутқида хос барча воситаларни – адабий тил ва адабий тилга хос бўлмаган барча унсурларни қўллаш мумкин. Қаҳрамонларнинг тил

характеристикасига бағишланган матнларда эса ёзувчи адабий тилга хос бўлмаган сўзлашув нутқининг унсурларини – оддий сўз ва ибораларни ҳам, шева ва жаргонларга хос сўзларни ҳам ишлатади. Демак, ўзбек адабий тили - тилнинг турли даврлардаги тараққиёт хусусиятларини белгилашда энг асосий манбалардан бири ҳисобланади, унда тилнинг табиати ўз ифодасини топади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир. Президент Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси // Халқ сўзи. – 2017. – 4 август.
2. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. (Зоҳир Аълам ва Урфон Отажон таржимаси) – Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.
3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993.
4. Раҳмонов Н. “Олтин ёруғ” асари ҳақида. Ўзбек мумтоз адабиётшунослиги антологияси. – Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2016.
5. Раҳмонов Н. Руҳиятдаги нур муроди. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002.
6. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011.
7. Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Сочинения. V. – Москва: Наука, 1968.
8. Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Ленинград: Просвещение. 1972.
9. Бертельс Е.Э. Избранные труды: Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965;
10. Веселовский А.Н. Историческая поэтика / Вступительная статья. Горского И.К. – М.: Высшая школа, 1989.
11. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XV вв.). – Москва: Наука, 1989.